UN CAZ DE AUTODEFINIRE PRIN INTERMEDIUL LIMBII: TEXTELE CALVINO-ROMÂNE

ALIN-MIHAI GHERMAN*

Folosirea alfabetului latin în cadrul culturii româneşti prezintă câteva trăsături specifice. Dincolo de numărul relativ mare de texte redactate de străini ca mostră de limba română (Coşeriu 1994), toate scrise cu litere latine, el a fost folosit în Principatele Române doar incidental fie de cărturari români în momentul în care doreau să prezinte în faţa unui străin trăsăturile limbii române (precum cunoscutul *Tatăl nostru* redactat de boierul moldovean Luca Stroici (Gaster 1891: 119) pentru cunoştinţa unui savant polonez sau glosele româno-italiene redactate la sfârşitul secolului al XVII-lea de stolnicul Constantin Cantacuzino pentru contele Luigi Marsigli, ce însoţea trupele imperiale habsburgice în timpul războiului cu turcii, care au urmat asediului din 1683 al Vienei – Tagliavini 1927[1]), fie chiar cu valoare de scriere secretă pentru redactarea unor documente, care să nu fie accesibile cititorilor obişnuiţi doar cu slovele chirilice. De asemenea, cu caractere latine a fost imprimat de Vito Piluzio în 1677, la Roma, *Catehismul* destinat catolicilor moldoveni.

În Transilvania, un grup compact de texte a fost redactat în mediul românilor trecuţi la calvinism. Privite multă vreme ca accidente particulare în cadrul istoriei literaturii şi culturii române, textele calvino-române reprezintă câteva elemente care le dau un caracter specific, individualizându-le ca un grup solidar de restul evoluţiei culturii româneşti.

Din secolul al XVI-lea datează *Cartea de cântece*, cunoscută şi sub numele *Fragmentul Todorescu*[2], tipărită foarte probabil la Cluj pe la 1560[3], dar numărul textelor româneşti redactate cu alfabet latin creşte substanţial în secolul al XVII-lea.

* Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba-Iulia, str. Nicolae Iorga, nr. 11–13, România.

[1] Carlo Tagliavini, *Un frammento di terminologia italo-rumena ed un dizionarietto geografico dello stolnic Const. Cantacuzino*, în „Revista filologică” (Cernăuţi), nr. I, 1928.

[2] Ediţie modernă: Hiador Sztripszky şi György Alexics, *Szegedy Gergely énekeskönyve XVI századbéli román forditásban*, Budapest, Hornyánszky; vezi *Fragmentul Todorescu*, text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic şi indice de Ion Gheţie, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1982, p. 259–364.

[3] Rămâne în dispută dacă fragmentul reprezintă o parte a unui volum întreg de cântece calvine în limba română sau doar o probă tipografică a oficinei lui Gaspar Heltai.

ALIL, t. LIV, 2014, Bucureşti, p. 105–110

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)

Dintre acestea, singura tipăritură cu caractere latine imprimată la Alba Iulia (în 1648, acelaşi an în care se imprima cu slove chirilice *Noul Testament*) a fost *Catehismul calvinesc* tipărit de Fogarasi István[4].

Cu litere latine au fost scrise şi cuvintele româneşti din două dicţionare manuscrise din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *Dictionarium valachico-latinum*[5] (atribuit de tot mai mulţi cercetători lui Mihail Halici-tatăl) şi *Lexicon marsilianum*[6].

Din aceeaşi perioadă au rămas trei manuscrise cuprinzând psaltiri calvino-române: un *Cantionale* de pe la 1660[7], *Psaltirea în versuri* a lui Ioan Viski (*A lui svent David crai şi proroc o sută cincizeci de şoltari cari au scris cu mânile lui Viski Janos in Boldogfalva* [*Sântămărie-Orlea*], 1697) şi *Şoltarile a lui sfânt David crai şi proroc scrise cu ajutoriul lui Dumnezeu în Râu de Mori, Anno Domini Nostri Jesus Christi 1703 în curtea şinstitii jupunese Kendeffi Ianosoaie ghe la Stefan Istvanhazi*, pentru ultimele două neexistând încă o ediţie critică. Toate cele trei psaltiri sunt însoţite şi de culegeri de cântece calvine, care nu au fost încă cercetate în detaliu. De asemenea, dinainte de 1671 datează şi un psalm copiat pe o filă liminară a unei cărţi de Mihail Halici-tatăl din Haţeg. Tot secolului al XVII-lea îi aparţine *Codex Agyagfalvi*, o selecţie de rugăciuni redactate în Haţeg în jurul anului 1660.

De la sfârşitul secolului al XVII-lea avem mai multe încercări poetice, majoritatea rămase în diverse manuscrise, unele tipărite, dintre care amintim pe cea din 1674 a lui Mihai Halici-fiul dedicată medicului şi savantului Francisc Párriz Papai: *Carmen primo et uni genitum. Linguae Romano-Rumanae Honoribus Fortunae et Auspiciis Impenetrabilis Dacici Argonautae Praenobilis Domini Francisci Paricii, Papensis etc. Veteris oculissimi in Illustri Enyedina Haliciastri: natum*[8].

Pe lângă scrierea cu caractere latine, un alt element care le individualizează este folosirea, în opoziţie cu restul textelor româneşti din secolele al XVI-lea şi al

[4] *Catechismus: Az az; A' kcresztyéni Vallasnak és Hütnek* (*Catechismus adecă creştineştii religii şi credinţe în scurte întrebări şi răspunsuri cuprinse*), Alba Iulia, 1648.

[5] Ediţii moderne fragmentare sau integrale: B.P. Hasdeu, ***Anonymus lugoshiensis***. *Cel mai vechi dicţionar al limbei române, după manuscriptul din biblioteca Universităţii din Pesta*, în „Columna lui Traian", vol. VI, 1884, p. 406–429; ***Antonymus Caransebesiensis***, ed. Gr. Creţu, în „Tinerimea română", serie nouă, I, 1898, p. 320–380; Mihail Halici-Tatăl, *Dictionarium Valachico-Latinum (Antonymus Caransebesiensis)*, studiu filologic şi indice de cuvinte de Francisc Király, ediţie îngrijită de Alexandru Metea şi Maria Király, Timişoara, Editura First, 2003; *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*, studiu introductiv, ediţie, indici şi glosar de Gh. Chivu, Bucureşti, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008.

[6] Carlo Tagliavini, *Il* ***Lexicon Marsilianum****, dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1930.

[7] Ediţie de Daniele Pantaleoni, *Texte româneşti vechi cu alfabet latin:* ***Psalterium Hungaricum*** *în traducerea anonimă din secolul al XVII-lea*, Timişoara, Editura Universităţii de Vest, 2008.

[8] În Francisc Páriz Pápai, *Disputatio Inauguralis Tribus Consiliis Medicis absoluta, Quam Θεου Μεγαλοιο εκητι Avthoritate et Decreto Magnifici Et Amplissimi Ordinis Asclepiadei Procervm*, In inclyta & antica Universitate Ravracorvm Pro Summis in Arte Medica Honoribus, Privilegiis, ac immunitatibus Doctoralibus more majorum ritè consequendis Publico, placido Eruditorum Examini, censurae, testimonio exponit Franciscus Pariz de Pápa… Anno M.DC.LXXIV.

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)

XVII-lea, a normelor ortografiei maghiare[9]. Această dublă trăsătură, scrierea latină şi convenţia ortografică maghiară plasează aceste texte într-un context cultural unitar, bine marcat, al românilor care trecuseră la calvinism.

Cartea de cântece tipărită, foarte probabil, la Cluj în jurul anului 1560 aparţine unui moment particular, în care prozelitismul reformat, aflat la începuturile lui în Transilvania, încerca să îşi încorporeze în totalitate masa de români. În rest, textele din secolul al XVII-lea circumscriu un spaţiu geografic şi o secvenţă cronologică precisă: locurile de redactare ale manuscriselor textelor calvino-române sunt cuprinse de o arie geografică limitată, care se reduce la estul Banatului şi Ţara Haţegului: Haţeg (Gr. Agyagfalvi), Sântămărie-Orlea (Viski), Râu de Mori (Istvanhazi), Ţara Haţegului (*Cantionale*) şi Caransebeş (fragmentul copiat de Mihail Halici-tatăl; vezi Drăganu 1924–1926: 89); singura tipăritură, *Catehismul* lui Fogarasi István[10], originar din Lugoj, a fost lucrată la Alba Iulia, dar avea, evident, acelaşi public. De asemenea, *Lexicon marsilianum* aparţine, după formele de limbă, aceleiaşi zone dialectale.

Datele la care au fost copiate manuscrisele sunt cuprinse, cu excepţia *Cărţii de cântece* (probabil Cluj, cca 1560), între limite relativ apropiate: respectiv între anii 1642 şi 1703. Cu observaţia că toate aceste manuscrise şi tipărituri au fost găsite în biblioteci ale unor colegii maghiare (Biblioteca Liceului Reformat din Cluj, Biblioteca Liceului Unitarian din Cluj[11], Biblioteca Colegiului Reformat din Debrecen, Biblioteca Colegiului din Odorheiul Secuiesc etc.[12]), iar cele două lucrări lexicografice sunt păstrate în Biblioteca Universităţii din Bologna şi în Biblioteca Naţională Maghiară, putem bănui că numărul acestora va fi fost mai mare şi că viitoare descoperiri nu sunt excluse; multe dintre ele vor fi fost victime ale lipsei de interes a publicului românesc pentru ele sau chiar ale unei distrugeri voluntare ca reacţie antireformată.

Populaţia românească din estul Banatului şi Ţara Haţegului se bucura în secolul al XVII-lea de o situaţie specială, având un statut aparte în cadrul general al populaţiei româneşti din principatul Transilvaniei: avem a face cu ţărani liberi sau chiar cu o populaţie orăşenească (Lugoj, Caransebeş, Haţeg), a cărei existenţă nu se supunea structurilor generale ale sistemului iobăgiei din Transilvania. În plus, fiind în regiunea contingentă cu vilaietul otoman al Timişoarei, dar şi cu Ţara Românească, ea beneficia de îndatoririle şi drepturile similare celor acordate populaţiilor din zonele de marcă, care aveau însă şi atribuţii militare. Numărul

[9] Ortografia maghiară era ea însăşi în plină organizare. Pe lângă câteva trăsături generale, conservate încă de la primele texte redactate în limba maghiară (de exemplu folosirea lui ***sz*** cu valoarea „s” şi a lui ***s*** cu valoarea „ş”, având ca provenienţă scrierea din sudul Italiei (dovadă că un rol important în creştinarea ungurilor l-au jucat călugării veniţi din această regiune), alte caracteristici ale scrierii maghiarei aveau încă semnificative oscilaţii în epocă.

[10] Preot al comunităţii calvine din Lugoj, după cum ne spune foaia de titlu a *Catehismului:* „lugosi már az igaßagot rész szerint meg-ismet olah-magyar eccllesianak lelki pásztora”.

[11] Ambele se află acum în colecţiile Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române.

[12] Putem bănui că numărul textelor trebuie să fi fost mai mare.

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)

mare de înnobilări pe care le fac principii Transilvaniei în rândul populației românești pe tot parcursul secolului al XVII-lea confirmă interesul pe care aceştia îl aveau în ataşarea locuitorilor regiunii cu mijloace politice şi sociale la autoritatea centrală. Nu în ultimul rând, o politică sistematică a principatului făcută pentru atragerea românilor la calvinism prin scoaterea zonei de sub autoritatea mitropolitului român şi trecerea ei sub cea a episcopului (superintendentului) calvin din Alba Iulia[13] s-a adăugat mai vechii tendințe de misionarism religios, caracteristică reformaților în secolul al XVI-lea.

Aşa cum ni se prezintă, grupul de texte redactate cu literă latină în Transilvania secolului al XVII-lea ne apare a fi circumscris de repere cronologice şi geografice ferme. Cronologic, ele se încadrează între 1640 şi 1703, cele două limite temporale fiind semnificative din punctul de vedere al istoriei culturale şi religioase a românilor transilvăneni în general şi a celor din zonă în mod special. Începutul perioadei se caracterizează prin intensificarea propagandei calvine între români. Din punctul de vedere al instituției principatului, ea este marcată de domnia lui Gheorghe Rákóczi I (1630–1648), care, susținut de activitatea episcopului Geleji Katona István (1633–1649), a făcut din răspândirea calvinismului în rândul românilor o axă a relațiilor lor cu populația românească. Mitropoliții Bălgradului erau puternic îndemnați să înceapă tipărirea cărților religioase în limba română[14], autoritatea lor fiind mult limitată atât teritorial, cât şi instituțional, în urma preluării de către episcopul calvin a autorității religioase asupra unor regiuni (dintre care estul Banatului, Țara Hațegului şi Țara Făgăraşului, toate zone de frontieră) şi datorită controlului efectiv exercitat de acesta asupra activității mitropolitului. Cealaltă limită cronologică este oferită de o slăbire evidentă a influenței Bisericii Calvine, marcată de începutul administrației habsburgice în principat (care a dus la o consolidare puternică a catolicismului); prin cele două diplome leopoldine (1691 şi 1701) sunt puse pe picior de egalitate cele patru religii recepte ale principatului, prin mijloace administrative, întărindu-se totuşi considerabil rolul jucat de Biserica Catolică, iar, în cazul românilor, începe procesul atragerii acestora la catolicism.

Din punct de vedere geografic, zona circumscrisă de estul Banatului şi de Țara Hațegului cuprindea compact un grup de populație românească liberă, în mare parte locuind în oraşe, care se individualiza de restul românilor, aflați, în majoritatea lor, în stare de iobăgie şi, cu foarte mici excepții, în situația de populație rurală, exclusă uneori expres din lumea oraşelor transilvănene[15].

[13] Aceeaşi politică s-a dus cu mai puțin succes şi în Țara Făgăraşului, eşecul ei datorându-se, în primul rând, unei mult mai puternice comunicări a zonei cu Țara Românească şi păstrării mai îndelungate a instituțiilor cneziale ale feudalismului românesc.

[14] Activitatea tipografiei românești este inaugurată prin reimprimarea, în 1640, a *Evangheliei învățătoare* (*Cazania a II-a*), publicată de Coresi la Braşov în anii 1581 şi 1582; în 1648 vedea lumina tiparului monumentala ediție a *Noului Testament*, iar în 1651 se tipărea *Psaltirea*. Tipografia era folosită de principe şi pentru editarea unor diplome în limba română.

[15] Excepția oferită de românii din Şcheii Braşovului, şi ei populație liberă şi trăind în mediu urban, este nesemnificativă din acest punct de vedere: datorită funcției de centru comercial al oraşului, comunitatea creată în jurul Bisericii „Sfântul Nicolae" avea puternice aderențe la cultura şi

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)

La o cercetare a textelor calvino-române observăm câteva trăsături specifice: în primul rând este folosirea alfabetului latin, care le individualizează de majoritatea celorlalte texte româneşti ale epocii, redactate cu slove chirilice; fără a fi în intenție o scriere secretă, ea era inaccesibilă marii majorități a românilor, pentru care scrierea latină evoca un univers cultural străin.

Textele calvino-române erau destinate doar unui receptor special, care, el însuşi, nu se simțea solidar cu restul masei de români. Acest lucru se exprimă prin caracterul regional al foneticii lor şi, mai ales, prin caracterul regional al lexicului folosit. Din punct de vedere fonetic, menționăm:

– notarea palatalizării consoanelor, de exemplu *gye* pentru „de", *minye* pentru „mine", *Dumnyezo* pentru „Dumnezeu";

– folosirea formelor neiotacizate refăcute ale verbului: *să spună*, *să pună*, *eu aud*, *eu văd*, în timp ce în restul spațiului românesc erau în circulație generalizată încă formele iotacizate: *să spuie*, *să puie*, *eu auz*, *eu văz* etc.;

– folosirea unui bogat lexic regional;

– față de alte texte româneşti ale epocii, psaltirile şi cântecele calvine, fiind, pe de o parte, traduceri din maghiară, pe de alta interpretate în acord cu cultul bisericii reformate din Transilvania (care tocmai fusese sistematizat de episcopul Geleji Katona István), conțin un număr sporit de cuvinte de origine maghiară: *şoltar*, *aleniş*, *hăiabă* etc. Că punctul nostru de vedere este corect, ne dovedeşte textul rugăciunii *Tatăl nostru*, copiată cu slove chirilice (alături de un tabel al valorii numerice a slovelor) la sfârşitul *Psaltirii în versuri* a lui Ioan Viski, în care nu aflăm niciuna dintre trăsăturile fonetice şi lexicale regionale din textul scris cu litere latine.

Această caracteristică lingvistică a textelor calvino-române şi, prin extensie, a textelor redactate în această perioadă cu alfabet latin a fost facilitată şi de faptul că textele în cauză erau specifice doar acestui mediu cultural, de prea puține ori având ecouri şi între ceilalți români.

Datorită acestor trăsături, textele redactate cu litere latine de românii din estul Banatului şi Țara Hațegului sunt, față de situația întâlnită la majoritatea populației româneşti, expresia unei manifestări a conştiinței regionale, o expresie conştientă a alterității, care se manifesta prin situația socială, politică şi religioasă diferită de restul conaționalilor[16].

Doar astfel se poate explica un fapt unic în lexicografia românească din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: introducerea de Mihail Halici-tatăl a toponomasticii locale din jurul Caransebeşului în *Dictionarium valachico-latinum* redactat de el înainte de 1671.

Dacă față de ceilalți români literatura calvino-română reprezintă un evident act de alteritate, ea este, în acelaşi timp, un act de autoidentificare în cultura oficială a principatului Transilvaniei. Traiectoria este una complexă, începând de la

tradițiile religioase din Țara Românească, dovadă fiind şi faptul că marea majoritate a preoților braşoveni fuseseră unşi acolo.

[16] De menționat că această conştiință identitară este actuală şi acum pentru locuitorii acestei regiuni, în special pentru cei din Banat.

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)

nivelul aderenței la calvinism, susținut de tălmăcirea cărților de cântece şi a psaltirilor versificate în limba română[17], făcută sub auspiciile autorității princiare[18], până la crearea unor instrumente care să susțină accesul la cultura latinofonă a principatului[19].

Etapa cea mai avansată o reprezintă, spre sfârşitul veacului al XVII-lea, poeziile lui Mihail Halici-fiul, care, alături de alți oameni de cultură, dedică versuri învățatului Pariz Papai. Acestea sunt sinonime cu un act de adeziune culturală la Republica Literelor reprezentată de scrierea latină.

Refăcând orizontul textelor calvino-române trebuie să observăm că ele reprezintă în mic la nivelul unui grup de populație românească, bine circumscris prin aderarea la calvinism, un exercițiu similar cu cel, mult mai amplu, care se va desfăşura în secolul al XVIII-lea sub auspiciile Şcolii Ardelene: unul de integrare culturală şi socială. Demersul susținut de textele calvino-române a fost, însă, unul eşuat datorită evoluției ulterioare descendente a calvinismului în Transilvania secolului al XVIII-lea.

BIBLIOGRAFIE

Coşeriu 1994 = Eugeniu Coşeriu, *Limba română în fața Occidentului, de la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoaşterii limbii române în Europa occidentală*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
Gaster 1891 = Moses Gaster, *Chrestomatie Română*, Leipzig–Bucureşti.
Drăganu 1924–1926 = N. Drăganu, *Mihail Halici*, în „Dacoromania", IV.

A CASE OF SELF-DEFINING BY MEANS OF LANGUAGE: THE CALVINIST-ROMANIAN TEXTS

ABSTRACT

The research of texts written in Romanian and with Latin alphabet in the 17th century shows the image of a well-defined group of Romanians from eastern Banat and the Hațeg Country, which were identified as being a free population living both in villages and towns, and which by adhering to Calvinism detached itself from the rest of the population, persisting in the Orthodox denomination, the majority of it living in villages and characterized by its status of serfdom. The use of the Latin writing, of a specific vocabulary, and a regional pronunciation suggest an attempt of self-defining by means of language, pointing out the development of an integration within the principality's structures.

Keywords: *Calvinism*, *Latin writing*, *Self defined ethnicity*, *Calvinist Romanian literature*, *Hungarian*.

[17] Acest lucru trebuie să se fi petrecut în mai multe etape, din moment ce în toate cele trei psaltiri versificate primul psalm are ca sursă versificația făcută de Szegedi Gergely în secolul al XVI-lea, în timp ce următorii 149 sunt traduşi după Szenci Molnár Albert, foarte probabil în jurul anului 1640 când reglementările lui Geleji Katona Sándor au început să funcționeze în Biserica Calvină din Transilvania.

[18] Marea majoritate a principilor Transilvaniei din secolul al XVII-lea au fost calvini.

[19] Reprezentate de cele două lucrări lexicografice mai sus menționate.

BDD-A25151 © 2014 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.143 (2026-11-18 20:52:02 UTC)